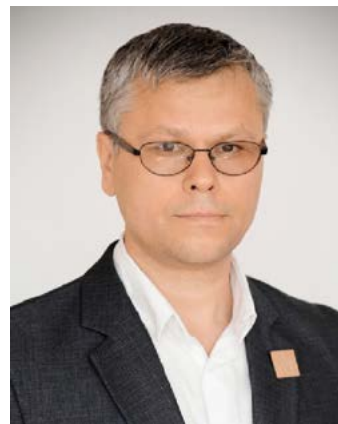

CHIȘINĂU: ORAȘUL CELOR TREI CONSERVATOARE

Doctor în istorie, conferențiar universitar, cercetător științific coordonator la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova.

Domenii de interes: istoria războiului sovieto-afghan, istorie militară, istoria medicinei, mentalități, studii de istorie orală, cercetări enciclopedice.

A publicat circa 500 de articole și studii științifice, inclusiv volume pe teme de istoria românilor și universală contemporană, în țară și străinătate. Cele mai recente volume: *Profesorul Vladimir Potlog (1927–2022): Povestea vieții. Studiu de istorie orală*, Chișinău, Lexon-Prim, 2022, (coautor); *Academia de Științe a Moldovei: evoluție, instituționalizare, personalități (1946–1961–2021). Album enciclopedic (coautor)*, Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, Chișinău, 2021; *Războiul din Afghanistan (1979–1989) în memoria participanților din RSS Moldovenească*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Ed. Lumen, Iași, 2020; *Războiul sovieto-afghan (1979–1989). Studiu de istorie orală. Percepții. Documente*. Ediția a doua, revăzută și adăugită, Ed. Lumen, Iași, 2020 etc.

Ion Valer XENOFONTOV

Chișinău: orașul celor trei conservatoare

Rezumat. În studiu se abordează subiectul constituirii și activității celor trei conservatoare în perioada interbelică la Chișinău. Ideea deschiderii unui conservator i-a aparținut compozitorului și dirijorului român George Enescu, după prima sa vizită la Chișinău. Capitala Basarabiei a fost apreciată de către inspectorii de la București ca una cu un înalt potențial muzical. Cadrele didactice de la aceste instituții de învățământ muzical erau formate din reprezentanții minorităților naționale, considerent ce a presupus o abordare specială vizavi de aceștia în privința cunoașterii limbii române. Conservatoarele s-au confruntat cu dificultăți materiale, de asigurare logistică și de recunoaștere a statului instituțional, de aceea nu au avut o efervescentă de amploare. Instituțiile de învățământ muzical au fost o platformă de lansare în lumea artistică a personalităților consacrate. Au fost create catedre de canto, piano, vioară, cello, fanfară teorie, artă dramatică, clase de orchestră, ansambluri, cor, acompaniator și cameral, de operă. În cadrul instituțiilor erau prezentate concerte simfonice, de operă din repertoriul compozitorilor clasici universali însă prioritare erau compozițiile românești. Instituțiile educaționale și culturale au răspuns imperativului identitar al epocii, lansând nume consacrate ale muzicii românești.

Cuvinte-cheie: Conservatorul „Unirea”, Conservatorul Național din Chișinău, Conservatorul Municipal din Chișinău, cultură artistică, perioada interbelică, Basarabia.

Chișinău: City of the Three Conservatories

Abstract. The study deals with the subject of the establishment and activity of the three musical institutions (Conservatory) in the interwar period in Chișinău. The idea of opening a musical institution belonged to the Romanian composer and conductor George Enescu, after his first visit to Chișinău. The capital of Bessarabia was assessed by the inspectors in Bucharest as having a high musical potential. The teaching staff of these musical education institutions was made up of representatives of national minorities, which meant a special approach to their knowledge of the Romanian language. The conservatories faced material difficulties, logistical difficulties and difficulties in gaining recognition from the institutional state, which is why they did not have a large-scale effervescence. The institutions of musical education were a platform for the launch into the artistic world of established personalities. It was created departments of singing, piano, violin, cello, fanfare theory, dramatic art, orchestral classes, ensembles, choir, accompanist and chamber, opera. Symphonic and opera concerts from the repertoire of classical composers were presented in the institutions, but Romanian compositions had priority. The educational and cultural institutions responded to the identity imperative of the time, launching established names of Romanian music.

Keywords: “Unirea” Conservatory, National Conservatory of Chișinău, Municipal Conservatory of Chișinău, artistic culture, interwar period, Bessarabia.

Conservatoare: repere istorice

În perioada interbelică, la Chișinău au activat trei conservatoare. Ideea deschiderii unui conservator i-a aparținut compozitorului George Enescu, după prima sa vizită la Chișinău [1, p. 372-374], [2, p. 8-10]. „Conservatorul ar avea mare însemnătate artistică și națională (...). Basarabia, afirma G. Enescu, este pentru noi un giuvaer în toate privințele și datoria noastră este să ajutăm prin toate mijloacele trezirea poporului la viața culturală și artistică, cântând simpatia fraților noștri moldoveni și făcându-le tot binele de care au fost privați atâta vreme” [2, p. 8].

În 1924, o inspecție de la Ministerul Cultelor și Artelor constata că elevii din Chișinău aveau o bună educație artistică, prevalând elementele de canto. „Chișinăul poate să-și aibă opera lor în mai puțin de un an, iar elementele ieșite din școală pot furniza toate operele existente. Se observă o înclinație și o dragoste vădită către muzică” [3, f. 23].

Conservatorul Național Particular de Muzică și Dicțiune din Chișinău avea ca profesori patru reprezentanți ai minorităților naționale (trei evrei și un rus), iar Conservatorul Particular „Unirea” din Chișinău – 16 profesori particulari [4, f. 4]. La 29 decembrie 1936, Ministerul Educației Naționale a hotărât ca toți profesorii de altă etnie decât cea română de la școlile particulare de Muzică și Dicțiune să fie supuși unui examen de limba română. Comisia regională era compusă din inspectorul-șef al serviciului local de învățământ, președinte L.T. Boga, pentru limba română; directorul conservatorului respectiv [4, f. 1]. Anastasia Dicescu, directoarea Conservatorului Particular de Muzică și Dicțiune era informată că examenul urma să se susțină la 23 februarie 1936 [4, f. 2].

În contextul în care conservatoarele nu aveau statut de instituții de învățământ superior, absolvenții acestora tindeau să-și continue studiile în străinătate. Cele trei instituții s-au confruntat cu o criză materială acută. Totuși, au adus o contribuție substanțială la formarea de personalități în domeniul artistic: compozitorii Eugeniu Coca și Dumitru Gheorghită, compozitorul și cântărețul Gheorghe Borș, pi-

anistul și compozitorul David Fedov, pianistul Nicolae Radu, muzicologul și violonistul Boris Kotlearov, muzicologul și folcloristul Lidia Axionov, violonistul Iacov Sorocher, cântăreții Tamara Ciobanu, Eugeniu Ureche, Leonid Boxan ș.a. [5, p. 10]. Printre cei care au absolvit Conservatorul a fost muzicologul, folcloristul, pedagogul și regizorul Gleb Ciaicovschi-Mereșanu (1919–1999) [5, p. 332].

Conservatorul „Unirea”. În februarie 1919, în baza Școlii de Muzică (1899–1918) și a Societății Particulare „Armonia” [6, p. 43-44] a fost fondat Conservatorul Popular Moldovenesc, cu sediul pe str. Alexandru cel Bun, nr. 114. Localul unde era amplasat, se considera impropriu genului de activitate, fiind achitată o chirie anuală de 92.000 lei. În 1923 instituția se numea Conservatorul Român de Muzică și Artă Dramatică aflat sub înaltul patronaj al Reginei Maria [7, f. 3]. Inițial, Conservatorul avea opt profesori și 48 de elevi, iar în anul școlar 1923-1924 – 24 de profesori și peste 400 de elevi [7, f. 3]. Școala se întreținea din taxele elevilor și o subvenție de la Ministerul Cultelor și Artelor, o sumă de 500.000 de lei anual. Elevii achițau o taxă anuală de 1.100 de lei. Contabilitatea era una simplă și ținută în regulă. Cursurile se predau, majoritatea, în limba rusă. Trei sferturi din profesori nu cunoșteau limba română. Învățau 429 de elevi. În școală erau cataloage și matricole scrise de mână. Școala era dotată cu șase pianе, cu puține instrumente din lemn. Nu avea bibliotecă simfonică [7, f. 23]. În decembrie 1924, Conservatorul a cumpărat trei exemplare ale cărții *Teoria muzicii* a lui Faust Niculescu [7, f. 28].

La 9 ianuarie 1924, administrația conservatorului informa Ministerul Cultelor și Artelor că are deja pregătiți patru elevi pentru absolvire. Conservatorul era privat, de aceea se solicita autorizarea de către instanță a examenelor de absolvire [7, f. 3].

O comisie constituită din St. Ziira, Marcel Botez, N. Theodorescu, Al. Dicescu, A. Antonovschi a dispus ca la clasa de canto să fie promovată cu diplomă Eugenia Babat, cu certificate Lidia Carmanova și Elena Berezovscaia, Mitru

Constantin a fost declarat absolvent de Declamație cu certificate, neavând studii complete, Iurie Cantacuzin a fost declarat insuficient pentru absolvire, rămânând să mai studieze doi ani, Dumer Ester și Elena Rus nu au promovat clasa de Piano, rămânând să mai studieze încă trei ani [7, f. 115].

În cadrul instituției activau următoarele catedre: canto, piano, vioară, cello, instrumente de suflat, teorie, artă dramatică, limba română. Se pregăteau clase de orchestră, ansambluri, cor și acompaniator. În 1923 a fost creată clasa de operă.

Bugetul de cheltuieli al Conservatorului, pentru anul 1925, includea suma de 1.200.000 de lei [8, f. 1-2].

La un deceniu de la Marea Unire, la 2 februarie 1928, instituția a fost redenumită în Conservatorul de Muzică și Artă Dramatică „Unirea”. Societatea Muzicală Imperială din Petersburg (considerată anterior una dintre cele mai bune din Imperiul Rus), redenumită după 1918 în Școala Muzicală (în alte surse, Colegiul de Muzică din Chișinău), condusă de muzicianul Vasilii Kormilov, și-a continuat activitatea până în anul 1930, atunci când a fuzionat cu Conservatorul „Unirea”. Instituția a activat sub auspiciile Societății Române de Muzică [9, p. 39]. A activat potrivit principiilor de organi-

zare și administrare românească, fiind ajustat la programul de studiu similar școlilor artistice din Vechiul Regat [10, p. 11, 54]. Primul director (1919–1936) al Conservatorului a fost soprana Anastasia Dicescu, solistă a Operei basarabene, a operelor din Cluj și București. S-a născut în 1887 la Chișinău, în familia moșierului și omului politic Pavel Dicescu (mecanat al culturii basarabene). A făcut școală de canto la Petersburg, Roma, cu vestitul profesor Catoni. În lipsa Anastasiei Dicescu, aflată în turnee, corespondența administrativă era semnată de Natalia Dicescu, sora artistei, sau de cântărețul A. Antonovschi. Anastasia Dicescu a decedat în 1945, la Blaj, de tuberculoză [11, p. 96-97], [12, p. 179-181].

În februarie 1919, instituția a început activitatea având în componența sa opt profesori și 48 de elevi. Între 1919 și 1940, în cadrul instituției au activat 34 de profesori [13, p. 116-118]. Din componența cadrelor didactice făceau parte: Anastasia Dicescu (Operă), Alexandru Antonovschi (Canto), Gabriel Afanasiu (Canto), Maria Dailis (Pian), Iosif Finchel (Trompetă), Ecaterina (Malișevschi) Salina (Pian), Marcu Pester (Vioară), Mihail Berezovschi (Teorie) [13, p. 165]. Actrița Maria Cosmacevscaia a desfășurat o activitate prodigioasă pedagogică în calitate de profesoară și conducătoare a

Fig. 1. Spectacolul clasei de operă a Conservatorului „Unirea” prezentat la Teatrul Național, 1927 [23, f. 5].

clasei de artă dramatică. Preda lecții de artă actoricească, a montat cu elevii săi spectacole jucate în cadrul conservatorului și pentru publicul larg din oraș (Fig. 1) [14, p. 85].

La sfârșitul anilor 1920, la conservator studiau 429 de elevi. Costul anual al studiilor era de 1.000 de lei. De taxă erau scutiți orfanii de război. Instituției i-a fost majorată substanțial subvenția de la stat. De la 420.000 de lei (1920) la 1,5 mil. (1928). Acest fapt și-a lăsat amprenta și asupra nivelului de salarizare al profesorilor, majorându-se de la 400 de lei la 1.400 de lei. În cadrul instituției artistice se interpretau concerte de cameră, era promovată opera muzicală de Chopin, Rossini, Grieg ș.a., lucrări solicitate de melomani. Se promova dansul popular, lucrări culese din popor. Tot aici, interpretau vocaliștii Maria și Anastasia Dicescu, M. Tobuc-Cercas-Nevi, Lidia Lipcovscaia. În februarie 1937, corpul didactic al Conservatorului „Unirea” din Chișinău era format din 26 de cadre.

În anii 1931-1933, la conservator a învățat și Serghei Malagamba (6 februarie 1913, Chișinău – 15 aprilie 1978, București), viitor compozitor, aranșor muzical, dirijor și baterist român de origine italiană după tată și armeană după mamă. Profesor i-a fost Gheorghii Iateakovici.

Printre elevele care au învățat (1938-1940) la Conservatorul „Unirea” a fost soprana Tamara Ciobanu (1914-1992), viitoarea artistă a poporului din URSS (1960).

Conservatorul Național din Chișinău.

Denumit inițial Academia Națională de Muzică și Artă Dramatică, a funcționat între anii 1928-1940. Avea sediul pe str. Universității, nr. 39. Directorul instituției a fost profesorul de canto și armonie Traian Popovici, absolvent al Conservatorului din București, urmat în 1933 de pianista Antonina Stadnițchi-Andrunachevici. În cadrul instituției au profesat: S. Annencova (Canto), Moise Berihman (Vioară), Zvanca Copelman (Fanfară), Ecaterina Erjicovschi (Pian), Gheorghe Filipov (Violoncel), Grigore Gâdei (Teorie), A. Hochfeld (Vioară), Maria Pangalos (Pian) [13, p. 118-119].

Alexandru Boldur estima că acest conservator „n-a jucat nici un rol în viața muzicală a provinciei” [9, p. 39]. Potrivit unor autori, „mai multe fapte istorice și informații cunoscute astăzi ne fac să nu fim întru totul de acord cu Al. Boldur” [15, p. 128]. A fost organizat pe clase de pian, vioară, violoncel, contrabas, flaut, canto, ansamblu cameral, se predă Teoria, Solfegiul, Armonia, Contrapunctul și Fuga, Compoziția, Orchestrația, Muzica Bisericească Orientală, Dicțiunea și Drama. Instituția se ghida de programul Conservatorului din București. În 1940, în baza acestei instituții, autoritățile sovietice au fondat Conservatorul de Stat din Chișinău.

Conservatorul Municipal din Chișinău. A fost creat la 13 februarie 1935, având sediul pe str. Regina Maria, nr. 51. Cursurile au început la 26 noiembrie 1936. Directorul instituției a fost desemnat „un fiu talentat al Basarabiei”, dirijorul, compozitorul și profesorul Mihail Bârcă (1888-1973) [4, f. 6], [16, p. 124].

La inaugurarea Conservatorului a fost interpretată cantata pentru soliști, cor și orchestră *Români, cântați mereu*, pe muzica de M. Bârcă și versuri de Pan Halippa. Cadrele didactice au fost selectate potrivit criteriilor de titluri, experiență artistică și pedagogică [15, p. 128]. Printre profesori era și compozitorul Vasile I. Popovici, absolvent al Conservatorului din Iași. La Conservatorul din Chișinău a predat teoria și istoria muzicii, concomitent a activat în calitate de profesor de muzică la Tighina. Vasile I. Popovici este cel care a descoperit compoziția originală *Stabat Mater*, elaborată în 1774 de Giovanni Clari, prezentând o interpretare proprie pe scena Conservatorului Municipal în 1936 [4, f. 18], [17, p. 110]. Tot aici activau cântărețele Lidia Lipcovscaia (cea mai cunoscută soprană a Basarabiei), Maria Zlatov (canto) (Fig. 2, Fig. 3), violonistul Marc Pester, pianistii A. Andronache, I. Guz și M. Margaritov, violonistul Alexandru Pavlov. La 27 octombrie 1936, Ministerul Instrucțiunii al Cultelor și Artelor a acordat provizoriu Lidiei Lipcovschi autorizația de a predă limbile franceză, italiană și germană, cursul de cânt individual la Conservatorul Municipal de Muzică și Artă

Fig. 2. Profesoara de canto Maria Zlatov de la Conservatorul Municipal din Chișinău, 1930 [23, f. 7].

Dramatică din Chișinău [4, f. 18]. La Conservatorul Municipal din Chișinău a activat și soția prof. univ. Alexandru Boldur [18, f. 3a].

În cadrul instituției au fost prezentate concerte simfonice, de operă din repertoriul compozitorilor clasici universali. S-a dat însă prioritate compozițiilor românești. În anii 1936-1937 au fost prezentate patru concerte. La fiecare concert au participat 15-26 de elevi. Pe parcursul anilor 1937-1938 au fost date 10 concerte la care au fost 14-22 elevi [10, p. 55], [19, f. 81-85a].

Conservatorul Municipal din Chișinău, în cooperare cu Institutul Social Român din Basarabia și Fundația Culturală „Principele Carol”, a adus la Chișinău două echipe de colindători din satele Palanca și Crocmaz, jud. Cetatea-Albă, care au prezentat, la 27 decembrie 1937, „o audiență de colinde ce au fermecat publicul chișinăuian prin frumusețea și originalitatea lor ritmică și melodică” [20, p. 148-149].

În anul 1938, rechizitoriul material ale conservatorului era estimat la 269.667 de lei. Includea următoarele bunuri: un antirăzător din pânză și sârmă (în valoare de 650 de lei), două

arcuri pentru ușa (300 de lei), un aparat concreson mare nr. 114, (4.120 de lei), un birou (3.000 de lei), un cuier (450 de lei), un coș pentru hârtie (50 de lei), două chiuvete din faianță (1.950 de lei), două dulapuri diferite (4.400 de lei), un dulap (1.500 de lei), două drapele (600 de lei), un fotoliu (500 de lei), o față de masă (1.575 de lei), firme emailate (3.900 de lei), o foarfecă (120 de lei), un grătar de fier pentru curățat picioarele (175 de lei), cinci globuri albe de sticlă (750 de lei), o lustră (1.500 de lei), șapte mese (5.350 de lei), o mașină de calculat (500 de lei), o mașină de scris „Continental” (5.000 de lei), 376 de volume de rote diferite (43.402 lei), cinci pianе (174.000 de lei), o pendulă de perete (3.000 de lei), 31 de pupitre diferite (2.700 de lei), cinci reflectori de fier (100 de lei), 27 de scaune diferite (3.465 de lei), trei scânduri pentru afiș (750 de lei), zece scuiptoare diferite (1.200 de lei), două scrumiere (80 de lei), un șapirograf (600 de lei), o tablă de clasă (1.250 de lei), o tablă pentru chei (60 de lei), un tablou regal (1.300 de lei), patru tablouri diferite (1.000 de lei), 12 tulpane de sticlă (360 de lei) [21, f. 78-78a].

Fig. 3. Clasa de canto a profesoarei Maria Zlatov de la Conservatorul Municipal din Chișinău, 1930 [23, f. 3].

În 1939, conservatorul a fost absolvit de trei cântăreți, doi pianişti și un violonist.

La 14 octombrie 1939, au fost inaugurate cursurile Conservatorului Municipal pentru anul școlar 1939-1940. Serviciul religios a fost oficiat de preotul Zaharia. A evoluat corul condus de M. Stegaru. Din partea primarului Vl. Cristi a vorbit A. Drugan, secretarul general al Primăriei. S-a menționat că o parte a bursei „Mareșal Badoglio” va fi oferită unui elev meritos de la Conservator [22, p. 14].

Sala de concerte a Conservatorului Municipal se afla în clădirea de pe str. Regina Maria, nr. 15 (astăzi, str. Vl. Pârcălab, pe locul unde este Poșta Centrală). Edificiul a fost distrus în cel de-al Doilea Război Mondial [16, p. 35].

Considerații finale. Având la bază miza de integrare a spațiului românesc, componenta educațională și cea culturală a fost considerată una strategică în situația Basarabiei, inclusiv Chișinău. Aici autoritățile române au depistat o populație rusificată și cu indicatori reduși de alfabetizare comparativ cu alte provincii românești. Treptat, instituțiile de învățământ s-au ra-

cordat la noile realități generate de Unirea din 1918. S-a investit în infrastructura de activitate a instituțiilor de învățământ. Au fost pregătite cadre didactice locale, mizându-se însă și pe mobilități ale profesorilor din Vechiul Regat. În exclusivitate, au fost organizate trei conservatoare la Chișinău, ceea ce a constituit o premisă substanțială de a crea un mediu cultural prielnic în capitala Basarabiei.

Note și referințe bibliografice:

1. Ghibu, Onisifor. *Oameni între oameni*. București: Editura Eminescu, 1990, p. 372-374.
2. Ciaicovschi-Mereșanu, Gleb. *George Enescu și Conservatorul din Chișinău*. În: „Viața muzicală a Basarabiei în sec. XX”, Materialele conferinței, 20-21 decembrie 1993, Chișinău, 1996, p. 8-10.
3. Arhivele Naționale ale României (infra: ANR), F. Ministerul Cultelor și Artelor, d. 910/1924, f. 23.
4. Direcția Generală Arhiva Națională a Agenției Naționale a Arhivelor (infra: DGAN a ANA), F. 1772, inv. 4, d. 90, f. 1-22.
5. Nechiforeac, Vasilisa; Teodor, Svetlana; Scorpion, Irina. *Gleb Ciaicovschi-Mereșanu (1919-1999)*: Bibliogr. Acad. de Muzică, Teatru și Arte Plastice; Chișinău: AMTAP, 2009, 332 p.
6. Societatea „Armonia” a fost fondată în iunie

- 1918 la Chișinău. Era formată din quartetul tenori I. Caprița și S. Mercheșin, baritonul I. Sacara, bas S. Osievsky (diacon). Pe parcursul anilor 1918–1921, Societatea a oferit 234 de reprezentări (din care cca 200 cu intrare gratuită) constituite din muzică populară, teatru și jocuri naționale în 75 de localități de la Chișinău la Vâlcov–Cetea-Albă. Membrii societății nu achitau cotizație, iar Societatea nu dispunea de niciun fond. Vezi: *Activitatea Societății „Armonia” în anii 1918–1921*. În: *Tribuna Școlii*, Revista Asociației Generale a Corpului didactic din România. Secția Chișinău /sub îngr. unui comitet de red. Chișinău: Tipografia „Glasul Țării”, an. I, nr. 4, 1921, p. 43-44.
7. ANR, F. Ministerul Cultelor și Artelor, d. 907/1924, f. 3-115.
8. ANR, F. Ministerul Cultelor și Artelor, d. 909/1924, f. 1-2.
9. Boldur, Alexandru. *Muzica în Basarabia. Schiță istorică*. București, 1940, p. 39.
10. Noroc, Larisa. *Cultura Basarabiei în perioada interbelică (1918–1940)*, ediția a doua, revăzută și adăugită. Chișinău: S. n., 2011, 191 p.
11. *Femei din Moldova: Enciclopedie* /Ed.: Iurie Colesnic. Chișinău: Museum 2000, p. 96-97.
12. Dănilă, Aurelian. *Anastasia Dicescu, primul director al Conservatorului din Chișinău*. În: *Membrii Academiei Europene de Științe și Arte Aurelian Dănilă: Biobibliografie* /Ed.: Constantin Manolache; resp. ed.: Ion Valer Xenofontov, Biblioteca Științifică (Institut) „A. Lupan”, 2018, p. 179-181.
13. Buzilă, Serafim. *Conservatorul „Unirea din Chișinău”*. În: *Chișinău. Enciclopedie*, p. 165.
14. Cemortan, Leonid. *Maria Cosmacevscaia la Teatrul Național din Chișinău*. În: *Membrii corespondent Leonid Cemortan: biobibliografie* /ed.: Constantin Manolache; resp. ed.: Ion Valer Xenofontov; bibliogr.: Parascovia Calieva, Chișinău, Biblioteca Științifică (Institut) „A. Lupan”, 2017, p. 85.
15. Mironenco, Elena; Melnic, Victoria. *Cultura muzicală a Basarabiei după Unire (1918–1940)*. În: *Akadosmos*, nr. 2, 2018, p. 128.
16. Ciaicovschi-Mereșanu, Gleb. *Memorii*. Chișinău: Epigraf, 2019, 124 p.
17. Istru, Bogdan. *Vasile I. Popovici [Compozitori basarabeni]*. În: *VB*, an. VII, nr. 6-7, 1938, p. 110.
18. ANR, F. Ministerul Educației Naționale, d. 1431/1940, f. 3a.
19. Cazac, Anatolie. *File din istoria Conservatorului Municipal*. În: *Învățământul artistic – dimensiuni culturale*, Conferința de totalizare a activității științifico-didactice a pedagogilor și doctoranzilor AMTAP (30 aprilie 2004), /Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice, Chișinău, 2004, p. 81-85.
20. Chiciuc, Liudmila. *Organizarea și activitatea Institutului Social Român din Basarabia (1934–1940)*. 611.02. Istoria Românilor (pe perioade). Teză de doctor în istorie /Ministerul Educației, Culturii și Cercetării. Institutul de Istorie /Conducător științific: Nicolae Enciu; consultant științific: Gheorghe Cojocar, Chișinău, 2019, p. 148-149.
21. ANA, DGAN, F. 1404, inv. 1, d. 978 (I), f. 78-78a.
22. *Inaugurarea cursurilor Conservatorului Municipal*. În: *Monitorul Municipal – Chișinău*, nr. 20, 15 octombrie 1939, p. 14.
23. ANA, DGAN, F. 2983, inv. 1, d. 75, f. 3-7.